

Л. М. ФІЛЮК

НОРМАТИВНИЙ ТА ДЕСКРИПТИВНИЙ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТЕРМІНІВ

Статтю присвячено проблемам застосування дескриптивного та прескриптивного підходів до вивчення термінів інформатики в українській мові.

Ключові слова: термінознавство, дескриптивний та прескриптивний підходи, українська мова, термінологія інформатики.

Вже кілька десятиріч точаться дискусії про розуміння терміна як головної одиниці термінологічних систем і об'єкта дослідження термінознавства. Це питання, справді, є наріжним для розгортання термінологічних досліджень, оскільки від того, що ми вкладатимемо в поняття «термін» залежатиме, насамперед, які методи його дослідження ми оберемо.

Об'єктом вивчення термінознавства є термінологічні системи, що являють собою сукупність термінів певної галузі науки і, за найпоширенішою думкою, становлять собою частину загальнолітературної мови. Так як інші слова, вони оформлені за законами даної мови відповідно до наявних системних зв'язків та норм. Тому, з формального боку, терміни і загальна лексика мають небагато відмінностей. Однією з найпомітніших формальних відмінностей між цими двома великими групами лексики є помітно більша кількість запозичень з інших мов серед термінологічної лексики, насамперед, слів з інших мов, сконструйованих на підґрунті латинської та грецької мов.

Другою досить виразною формальною рисою термінологічної лексики є вживання словосполучень, найчастіше з об'єктним та атрибутивним складниками на взірць *вбудовані засоби перевірки, ключ команди, негайна зупинка, пристрій читання ідентифікаційних карток, порожня команда, процесор бази даних, процесор друку, растровий шрифт, спосіб адресації, циклічний буфер*. Це теж слугує забезпеченню семантичної точності та дефінітивності.

Менш виразною особливістю термінів є наявність значної доли похідних одиниць. Як відомо, деривати організуються у словотвірні ланцюжки, словотвірні типи, словотвірні парадигми, словотвірні гнізда і т. д., що експліцитно представляє їх системні зв'язки. Наявність таких послідовних зв'язків серед термінів забезпечує їх велику системність, що є однією з вимог до термінології будь-якої галузі.

Зі змістового боку, термінам притаманна однозначність (принаймні, в межах окремої галузі), чітка окресленість значення, тобто дефінітивність, наявність лише логіко-поняттєвого складника в семантичній структурі. Ця субстанціальна точка зору на термін донедавна широко підтримувалася [6].

Але ні формальні, ні семантичні особливості термінів не є визначальними для їх розмежування з іншою лексикою, серед якої можуть бути і запозичені слова, і атрибутивні та об'єктні словосполучення, і похідні слова. І звичайна лексика може бути однозначною, означати чітко окреслене поняття, не мати конотативних сем і т. ін.

Більш визначальною для термінів є їх функціональна риса: вони функціонують у галузях науки, техніки, мистецтва тощо. Їх основна функція — упорядкування знань і концепцій. В. В. Німчук вважає, що при визначенні терміна необхідно наголошувати саме на тому, що термін — це слово, яке входить у лексичну систему, одиниці якої пов'язані із спеціальними галузями людського знання, людської діяльності, людських стосунків [8: 118].

Важливою рисою термінів є їхня системність. Уся лексика будь-якої мови являє собою систему, але системність термінологічної лексики зумовлена не лексичною системою певної мови, а системністю самої науки [9]. В одному з останніх визначень поєднують субстанціальний та функціональний підходи до розуміння терміна [3: 14].

Та все ж найвизначальнішою рисою термінологічної лексики, на нашу думку, є її штучність, сконструйованість для потреб науки і т. д. на певному етапі її розвитку. А. Кримський штучність термінології називав навіть «мертвістю» [5: 131]. Адже загальноновживана лексика практично завжди виникає і розвивається спонтанно, без свідомого цілеспрямованого втручання людини. Надзвичайно рідко трапляються випадки, коли свідомо сконструйоване слово, найчастіше письменником, перестає бути оказіоналізмом і стає надбанням усього колективу мовців, наприклад: *мрія* (автор М. Старицький), *вплив* (автор І. Нечуй-Левицький) [4: 530] тощо. Свідоме конструювання термінологічної лексики пов'язане з їх функціональною рисою: терміни свідомо конструюються для потреб науки, техніки, мистецтва, суспільного життя у зв'язку з їх розвитком, виникненням нових реалій, нових наукових фактів і т. д. Про цю рису термінології знають усі вчені, однак чомусь вона не відображена в дефініціях.

Поза тим, ця риса є вельми важливою для розуміння суті терміна і методики його дослідження, адже вибір і характер методу визначається також у розгляді діалектичного зв'язку між суб'єктом і об'єктом пізнання [7: 99]. Коли загальноновживану лексику, як і інші одиниці мовної системи, досліджують, насамперед, описовими методами, що передбачають на першому етапі класифікацію та систематику одиниць, а на другому — пояснення їх функціонування, то щодо термінологічної лексики цього явно не досить. Якщо вона свідомо і цілеспрямовано конструюється, повинні бути опрацьовані наукові засади для такої діяльності вчених-мовознавців, а це передбачає зовсім не об'єктивну відсторонену описовість, а значною мірою суб'єктивну нормалізаторську працю. Йдеться про особливі підходи до пізнання, що їх називають дескриптивним (він включає всі описові методи та прийоми наукового аналізу) і прескриптивним (він складається з методів та прийомів свідомого і цілеспрямованого унормування мовних одиниць).

Г. М. Яворська опозицію дескриптивний — прескриптивний вважає однією з ряду відомих дихотомій [10: 16], що відповідають двом різним точкам зору на мову: об'єктивній (безоцінній) та нормативній. При цьому до сфери прескриптивного підходу потрапляє проблематика нормалізації та кодифікації літературних мов, включно з питаннями мовної норми. Важливо підкреслити, що цей підхід передбачає обов'язкову оцінку лінгвістичного матеріалу, тобто надання одним мовним явищам (а в нашому випадку термінам) переваги в якомусь відношенні над іншими [10: 17]. Якщо застосування прескриптивного підходу щодо інших мовних одиниць і досі нерідко піддається критиці через його суб'єктивність, то щодо створення термінів — саме прескриптивний підхід повинен бути визнаний пріоритетним. Таке визнання ґрунтується на розрізненні двох видів мовних норм — системних, тобто таких, які диктуються самою мовною системою і притаманні як літературній мові, так і діалектам, та прескриптивних, які притаманні лише літературній мові [1: 11]. На лексико-семантичному рівні відбувається взаємодія системних та прескриптивних норм з чітко вираженою зоною дії системних норм і зоною дії прескриптивних норм. Межа ж між цими зонами розмита, нестала, рухома, і мовознавцям-прескриптивістам слід постійно пам'ятати про реальність загрози поширення прескриптивних норм за межами зони їх діяльності [1: 12]. Йдеться про розумне, виправдане співвідношення між дескриптивним та прескриптивним підходом під час дослідження загальноновживаної лексики, і таке співвідношення повинно бути на користь підтримання системних норм, отже, на користь дескриптивного підходу.

Інша справа в галузі термінологічної лексики. Безперечно, ця лексика теж повинна підлягати системним нормам, але внаслідок особливостей сконструйованості тут на перший план виступає прескриптивна норма, а отже, прескриптивний підхід.

Таким чином, робота в галузі термінології передбачає як дескриптивний, так і прескриптивний підходи, проте їх співвідношення відрізняється від вивчення загальноновживаної лексики на користь прескриптивного підходу.

Прескриптивний підхід у термінознавстві використовують, насамперед, на такому важливому етапі, як етап конструювання термінів. Плин цього етапу може відбуватися по-різному, залежно від конкретної ситуації. Виділяють три основні способи становлення термінів: 1) називання основних одиниць, виділених у складі дослідженого об'єкта; 2) відшукування нових назв для усунення омонімії термінів і нетермінологічних слів; 3) розширення кола термінів у зв'язку з найменуванням нововідкритих складових частин об'єкта [8: 125]. Але в будь-якому разі відбувається процес творчого свідомого конструювання терміна.

У цьому випадку прескриптивний підхід реалізується спочатку в системі вимог до конструювання термінів. Найчастіше висувають такі вимоги до терміна [2: 12—13]:

1. Термін повинен відповідати правилам і нормам певної мови. Ми б сказали точніше, що термін повинен узгоджуватися з системними нормами даної мови. Це значить, сконструйований термін, що сам є наслідком прескриптивної норми, по можливості повинен природно входити до лексико-семантичної системи, не сприймаючись як «чужорідне тіло».

2. Термін повинен бути систематичним, тобто природно входити до відповідної терміносистеми.

3. Термінові повинна бути притаманна властивість дефінітивності. Тобто кожен термін зіставляється з чітким окремим визначенням, що орієнтує на відповідне поняття.

4. Термін повинен бути точним.

5. Частина мовознавців наполягає на тому, що термін повинен бути коротким, попри те, що дана вимога суперечить попередній, тобто вимозі точності. Реально існує велика кількість не тільки однослівних, а й дво-, три- і багатослівних термінів.

6. Термін повинен бути однозначним. Оскільки повної однозначності, тобто однозначності стосовно всієї лексичної системи домогтися важко (власне, вона не є необхідною), ця вимога поширюється лише на сферу однієї терміносистеми.

7. Термін не повинен мати синоніми, бо термінологічна синонімія заважає їх розумінню.

8. Термін повинен бути експресивно нейтральним, хоча повної експресивності позбутися навряд чи можливо.

9. Термін має бути милозвучним.

У подальшому прескриптивний підхід реалізується в уніфікації термінології певної галузі, особливо за наявності термінів-дублетів. Учений-термінолог оцінює такі терміни і на підставі вказаних вимог робить вибір на користь одного з них, який оголошується єдино правильним і вноситься у термінологічні словники. Надалі вживають тільки цей нормативний термін.

Але пріоритетність прескриптивного підходу зовсім не вилучає з ужитку інший, дескриптивний підхід. Звичайно, на етапах конструювання термінів та уніфікації терміносистем переважає саме прескриптивний, чи, вужче, нормативний підхід. Однак для успішного конструювання термінів і розбудови терміносистеми слід вивчати саму терміносистему, процес становлення і розвиток якої важче свідомо контролювати. Безумовно, на цьому етапі обов'язковим є дескриптивний підхід, який дає змогу побачити всю терміносистему, вивчити її у різних мовних аспектах, на різних мовних рівнях і т. ін.

Отже, прескриптивному підходу повинен передувати дескриптивний, бо етап вивчення терміносистеми передує етапові конструювання термінів для неї. Звичайно, йдеться про вже достатньо сформовану терміносистему якоїсь галузі, стан 3 за В. В. Німчуком [8: 125], коли відбувається розширення кола термінів у зв'язку з найменуванням нововідкритих складових частин досліджуваного об'єкта. Для створення самої терміносистеми разом із виникненням нового наукового напрямку, коли з'являється новий об'єкт для дослідження і відбувається виділення складових частин цього об'єкта, які потрібно відповідно номінувати, порядок підходів буде інший: спочатку актуалізується прескриптивний підхід: на підставі з'ясування структури об'єкта, логічних відношень між частинами об'єкта, їх властивостей, функцій тощо з урахуванням вищезазначених вимог конструюється робочий варіант терміносистеми. І лише після цього застосуванням методів і прийомів дескриптивного підходу цю терміносистему поліпшують, доводять до рівня кодифікованої.

1. Бондар О. І. Система орієнтирів та координат у прескриптивній лінгвістиці: Лінгвоекоекологічний підхід // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2003. — Вип. 13. — С. 8—15.
2. Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: Семантичні та соціологічні аспекти. — К., 2000.
3. Ивина Л. В. Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем. — М., 2003.
4. Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983.
5. Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 3. — С. 130—135.
6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. — М., 1961.
7. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. — К., 1988.
8. Німчук В. В. Термінологічна система як результат пізнаності об'єкта // Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. — К., 1988. — С. 117—126.
9. Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. Общая терминология. Вопросы теории. — М., 1989.
10. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. — К., 2000.

Л. Н. Филук

НОРМАТИВНИЙ И ДЕСКРИПТИВНИЙ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ТЕРМИНОВ

Стаття посвящена проблемам применения дескриптивного и прескриптивного подходов к изучению терминов информатики в украинском языке.

Ключевые слова: терминоведение, дескриптивный и прескриптивный подходы, украинский язык, терминология информатики.

L. N. Fyluk

NORMATIVE AND DESCRIPTIVE APPROACHES TO THE STUDY OF TERMS

In the article descriptive and prescriptive approaches to the study of terms are considered.

Key words: term, descriptive and prescriptive approaches, Ukrainian, terminology of informatics.